

տուցիչ էր, այլ խրատուցանելու էր յայն կո-
 չէին, եւ գային ի հաւան. քարոզքն նուազու-
 30 [եւ] թուով քանի ինչ բաւական էին. երկուտա-
 սանքն յաշխարհս ամենայն առաքելով՝ մատեն
 ի մարտ պատերազմի առ ճարտարախաւսն եւ
 (չ)իմաստունք՝ առ աւրինադիրսն. այլ եւ կազել
 դադարեցին որք յառաջագոյն (ն) ոգորեցան, քանզի
 35 յաղթեցին եւ հաւատացան քարոզքն ճշմարտք:
 Ոչ չափովք յաւրինականաւք, քանզի բաւական
 են դէտք ճշմարտութեանն (նա) եւ միայն ի մերկ
 երեւելեան՝ առ ի հաճել եւ հաւանեցուցանել.
 զի եւ խափանական իրաւքն քարոզեալ յաղթեցին.
 40 քարոզքն հրեայք, ատեցեալ (ք)ն յազգէ, եւ ոչ
 ի հրէաստան ուրեք քաղաքէ, եւ ոչ յերեւելի եւ
 յարուեստական գեղջէ. ի Բեթսայիդայ, որոյ եւ
 անունն ձկնորսական արուեստ նշանակէ, ընդ
 հաւրն որդիքն Զբեդեայ, նոքա եւ եղբարք նորա.
 45 ոչ իբրեւ անկեալք եղեն որսորդք ձկանց, այլ
 ի հաւրն ժառանգութենէ ունէին զարուեստ[ս]
 ձկնորսութեանն, ապա ի ժամանակի արուեստի
 արուեստագէտք. ոչ գնոսա ինչ պարուսեմ, այլ
 զի զհանգէս զարուսութեանն քարոզեցից. զի յոր-
 50 ժամ իմանայցես թէ ոչ էին բաւական այնմ
 ամենայնիւ[ւ] աշակերտքն, հաւանեցիս փառաւ-
 որե[ւ] զԱստուած. անշանք եւ աղքատք երեւէին
 յազգէ, եղեն նշանաւորք եւ իմաստունք. եւ այն-
 55 պէս էին աղքատք, զի եւ զաղքատական զուգականն
 ետ ի բաց թողուլ. ոչ հաւանեցուցին մեծու-
 թեամբք, քանզի ոչ ընդ գնոց վաճառեցաւ առ-
 տուած պաշտութիւնն. ոչ յաւժարեցուցին աղ-
 նուականութեամբ, զի մի մարդկան համարեցի
 60 քարոզութիւնն. ոչ առաջի սուրհանդակս եւ զինի
 սպասաւորս, ոչ պատիւ աշխարհաց, այլ եւ ոչ
 աւել եւ ձորձ բաւական. միապարեգաւորք, գրէ

[ե]թ մերկք եւ բոկք, առանց կաշկաց, յան-
 կարծ ուրեք հողաթափաւորք. ամենայն ուրեք
 նուազք եւ փոքունք, եւ զարուսեամբք մեծք եւ
 մեծատունք. ոչ բառնային հաց ընդ իւրեանս եւ
 65 քարոզէին զհացն երկնաւոր. ոչ կրէին ընդ
 իւրեանս քրակ եւ պղինձ, եւ քարոզէին զերկնաւոր
 գանձն. եւ զոր քարոզէինն չերեւէր թէ հաւա-
 տարիմ իցէ. ելեալ ընդ ազգս ամենայն պատմէին
 եթէ ի Հրէաստանի ոմն եւ ի խաչ, թողէք զհայ-
 70 րենի աստուածս եւ երկիր պագէք խաչեցելոյն:
 Երկու երկու առաքեցան, եւ զմինն միայն փա-
 ռաւորեցին, անհաւատալի թուէր քարոզութիւնն,
 այլ յաղթեաց ճշմարտութիւնն:

(Հարանսիւն)

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԹԱԽԱԹԵՅԻ

Եւդոկիա կամ Թախաթ ԺԶ դարու եր-
 կրորդ կէսին Փոքր Ասիոյ ամենափարթամ եւ
 վաճառաշահ քաղաքներէն մին էր, վայելուչ
 դրից մէջ: Բնիկներէն մին՝ Յակոբ Թախաթեցի,
 օտար երկնքի տակ հայրենիքին կարօտով՝ այս-
 պէս կ'երգէր անոր գեղեցկութիւնը (Հայաստա-
 տում, Գ. էջ 317—318).

Եւդոկիա դու գովական,
 նման երկրին Պաղեստինեան
 Բաղրամ բարեօք եւ զանազան,
 ի քեզ բնակել շատ դը ցանկան...
 Վայելագեղ է նկար քոյին,
 ի մէջ երկու ձորամիջին,
 Թիկունք տրեւալ ես դու դարին,
 եւ կու հայիս յերես դաշտին:

Մթթ. Ա, էջ 502: — 63 յօրին. «յանխարձուրէ»,
 անիմաստ բառ մը, զոր ուղղեցի «յանխարձուրէ», որ
 գրեթէ հոմանիշ է տող մը վեր գործածուած «գրեթէ»-ին
 կամ իբրեւ «դու ուրեք եւ անաւոր», «հաղու ուրեմն»,
 «միայն» եւ այլն. հիմնով «եւ այն իսկ է գործք նոցա
 եւ նոյն կեանք, զի զտէրունիսն եւեթ հոգայցեն եւ
 զերեւանցն յանխարձուրէ ընդ երեկոյն», Ոսկեր.,
 Մեկն. Պաւղ. Ա, էջ 148 = τὰ δὲ αὐτῶν πολλὰ καὶ
 μετὰ τὸν (հաղու ուրեմն) ἐσπεράς μέσος, «յանխարձուրէ
 տեսանես եթէ ծառայ զծառային յափշտակիցէ եւ կամ
 թէ զիր ինչ ապականիցէ», անդ, էջ 150 = καὶ οὐ α-
 νίωσεν ἄν ἰδοὺς οἰκέτην τὰ τοῦ οἰκέτου ἀσπάξοντα ἢ λυ-
 πονόμενον, «այլ յանխարձուրէ ինչ երեք իրք պա-
 տահեցին, եթէ յանխարձուրէ գոր ինչ ասիցեն ինիցին,
 անդ, էջ 254 = ἀλλ' ἐπιτύχια μόνον τὸ πρῶτον ἐστίν,
 εἰ πὸς τὴν καὶ προεῖπον «եւ չպատահէիք որ ջնայի,
 εἰ πὸς τὴν καὶ προεῖπον «եւ չպատահէիք որ ջնայի,
 εἰ πὸς τὴν καὶ προεῖπον «եւ չպատահէիք որ ջնայի,
 εἰ πὸς τὴν καὶ προεῖπον «եւ չպատահէիք որ ջնայի,
 67 յօրին. «գրեթէ»-ին գգանձն», զոր ուղղեցի:

ծանօթ ձեւերուն վրայ յենյով. նման խանգարումի
 օրինակներ տես «անխարձուրէ» եւ «անխարձուրէ» (էջ 44),
 էջ 44), «չար բն», եւ «չարեւ» (անդ, էջ 24), եւ այլն.
 տես Վարդանեան, Բառարանական դիտողութիւն-
 ներ Բ, էջ 32—33: — 30 յօրին. «երկունք եւ տասն»,
 որ յառաջ եկած է Բ.Ժ գրութեան սխալ ընթերցումէն,
 ուղղեցի «երկուսանքն»: — 31 օրինակին «չար-
 բն» անիմաստ բառերն ուղղեցի «առաքելաւ
 մատեն», որուն ուղղութեան մասին տակաւ չեմ կրնար
 պնդել: — 34 օրինակն ունի «դադարեցին որք յա-
 ռաջագոյն գրեցեն», զոր սրբագրած եմ: — 36 օրինակն
 ունի «յաւրինականք», իմ ընտրած ձեւին համար տես
 «ոչ լուսին փոփոխեալ եւ զանփոփոխն քարոզեալ եւ
 ոչ պարեն աստեղացն յաւրինական կայանիքն զյաւրի-
 նիցն», Սեբեր., էջ 2: — 37 «եւ միայն ի մերկ (եւ
 մերկ?) երեւելեան» կասկածաւոր կը թուի ինծի: —
 39 յօրին. «յաղթեաց»: — 40 յօրին. «քարոզքն,
 հրեայք յադարեւան յազգէ եւ ոչ հրէաստան աւրէնք քա-
 ղաքէ»: — 43 «ձկնորսական արուեստ», հետաքրքրա-
 կան այս մեկնութեան հիմը կը կազմէ անտարակոյս
 անորի 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

Ի քէն բղէն ջուր աղբերաց
 Ի չորս անկիւն քո տարածեաց,
 Անուշահամ ի ծարաւեաց,
 առողջանող անդամտանաց...
 Այդի դրախտ եւ բուրաստան
 շատ կար ի քեզ 'ւ էր աննրման,
 Պտուղք նոցա անուշահամ,
 եւ բուսանէր վարդ եւ շուշան:

Այսպիսի վայելչութեան մէջ կուշտ
 կուշտի կ'ապրէին անդորրութեան մէջ հայ,
 հոռոմ եւ տաճիկ ժողովուրդները: Առանձին
 կերպով բարգաւաճած էր հայ ժողովուրդը
 տնտեսապէս՝ նուիրուած ըլլալով վաճառակա-
 նութեան, եւ կ'ապրէր բարեկեցիկ կեանք մը:
 Նոյն թոխաթի բանաստեղծը կը պատկերացնէ
 այս անդորրութեան օրերը հետեւեալ խօսքե-
 րով (Հայապատում, էջ 318).

Նաեւ բնակիչքդ ամենեքեան
 եւ քահանայք քո որբաղան
 Արք եւ կանայք միանգամայն
 Ի բարութիւն քո զուարճանան:
 Քո տուլաթվարքն եւ խօճանին
 Բարթամ եւ անուանիք էին.
 Մեծահամբաւ պաղերկեանին
 Խրիստաւով զօրանային...

Սրտի եւ մտաց կրթութիւնն ալ նոյն չա-
 փով առաւելած էր. Ստեփանոս Թոխաթեցոյ
 վկայութեամբ այս մասին մեծապէս արդիւնաւոր
 եղած է Յակոբ Զէյթունցի, որ ժՁ դարուն
 վերջերը կը վարէր Թոխաթի առաջնորդու-
 թիւն, առանձին կերպով հսկելով մտաւոր
 զարգացման վրայ. Ստեփանոս կը գրէ (Հայա-
 պատում, Գ. էջ 313).

Ի խաճախ էր խիստ բարի՝
 Յակոբ անուն լարդադէրի,
 Որ քաղաքաւ էր Զէյթունցի
 եւ առաջնորդ Թոխաթ քաղաքի:
 Տէր լարդադէրի կայր ուսման,
 եպիսկոպոս, հաբեղանի,
 Սարկաւագունք եւ զըպրնի,
 շատ մաճակալք եւ մըշակնի:
 Երբ կանգնէին ի ժամանակի,
 դուայր տաճարն նրման ամպի,
 Երդք, Թագաւորք 'ւ Ալէլուքնի,
 Գանձեր, Տաղեր եւ Մեղեդի:

Խաղաղութեան այս շրջանը երկար չվայե-
 լեց Թոխաթ: 1599—1602ի ապստամբական
 շարժումն ի Փոքր Ասիա՝ առաջնորդութեամբ
 Արգունչալիմ Գարա Եաղըճի (Սեւ գրիչ) կո-
 չուած աւազակապետին, որ Օսմանեան բանակի
 Եւրոպական ռազմադաշտէն փախստական զի-
 նուորներու գլուխը անցած կ'ապստակէր Փոքր

Ասիան, — մեծապէս քայքայեց Ուսհա, Սե-
 բաստիա եւ ուրիշ կենդրոններ այն ինչ սկիզբն
 առած բարգաւաճումը: — 1600, Ապրիլ 25ին
 երբ օսմանեան բանակն Հաջի Իբրահիմի ա-
 ռաջնորդութեամբ՝ պարտուեցաւ Կեսարիայի
 քով՝ Գարա Եաղըճի իւր 30.000 հրոսա-
 կախմբով տէր եղաւ բովանդակ Փոքր Ասիոյ:
 Սեւ Եաղըճի մահուընէն ետքը (1600) ահաւոր
 բանակին գլուխն անցած անոր եղբայրն Դէլի
 Հիւսէին՝ ասպատակեց Թոխաթի շրջակայքը, եւ
 ինքնին Թոխաթ, ուր կը գտնուէր Ալէզիր Հա-
 սան, ամսոյ մը պաշարումէ ետքը աւար եղաւ
 Դէլի Հասանի (1602 Մայիս 29), որ հրով եւ
 սրով մաշեց բովանդակ քաղաքը: Այնուհետեւ
 բանակն հրոսակախումբերու բաժնուած՝ ասպա-
 տակ սփռեց բովանդակ Փոքր Ասիա՝ Ժամա-
 նակակից յիշատակագիրները «ճէլալներու»
 ապստամբութիւն, կ'անուանեն այս շարժումը
 եւ մանրամասն կը պատմեն անոնց աւերածու-
 թիւնները: Թոխաթ քաղաքի առման մասին
 մանրապատում է մանաւանդ Ստեփանոս Թո-
 խաթեցի իւր բնագրածակ Յիշատակարանին եւ
 Ողբին մէջ: Առանձին ողբեր յօրինած են նաեւ
 Յակոբ եւ Ղաղար Թոխաթեցիները:

Թոխաթի բնակիչներէն որոնք որ ապաս-
 տան գտան լեռներու վրայ, կրցան ազատիլ մա-
 հուան օրհասէն: Սոյն որ քիչ յետոյ յաջոր-
 դեց, աւելի դառնացուց մնացածներու կեանքը,
 որոնք ստիպուած թողուցին հայրենի հողն եւ
 օտարութեան դիմեցին: Սարսափի օրերուս կար-
 ճառօտ նկարագիրն է հետեւեալը՝ Ստեփա-
 նոս Թոխաթեցոյ գրէն (Հայապատում, Գ.
 էջ 315).

Երբ չարն եկաւ յանկարծակի,
 Սեւ Եաղըճին ի Թոխաթի
 Յըրվեց զամենն ոնց փոշի,
 Չըգեց զամենն մի մի տեղի:
 Ոմանք գնացին յԸստամպուլի,
 Ոմն ի Պուրսայ, յԱտրանայի,
 Շատք գնացին յՈւսումէլի,
 Ֆրանկաց տուն, Պուղտան, Լէհի:

Այս փոխտականներու թուին մէջ էին
 նաեւ Ստեփանոս, Ղաղար եւ Յակոբ Թոխաթե-
 ցիները, որոնք օտարութեան մէջ ապրեցան
 այնուհետեւ եւ անուանի հանդիսացան իրենց
 գրական արտագրութիւններով: Կ'ուզեմ այս
 երեք հայրենակիցներու կենսագրութիւնն տալ

¹ Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches II, S. 651—652.

հետզհետե՝ համառօտ ակնարկով մը անոնց գրական գործանէութեան վրայ:

Ստեփանոս ծնած է 1558 (ՌԷ) թուին, Օգոստոս 15ին թուիսթ քաղաքը (Յիշատ., Թ. 2 ա.): Հօրը անունն էր Սարգիս, եւ մօրը՝ Ճանփաշա (Յիշատ., Թ. 2 շ. եւ Հայաստանում, էջ 316). ունէր երկու քոյր՝ Յուստեանէ եւ Էմին (Յիշատ., Թ. 2 շ.) եւ կրտսեր եղբայր մը՝ Տէր Յակոբ, որ միաժամանակ աշակերտած է իրեն եւ վաղամեռիկ եղած 1601ին ի թուիսթ (Յիշատ., Թ. 2 շ.). եղբօր մահն ողբացուն է ապա նաեւ առանձին ողբով մը (տե՛ս վարը):

Իւր բնակութիւնն ունեցած է Ստեփանոս թուիսթի Պաղարձու թաղին մէջ (Յիշատ., տես վարը), ուր կը գտնուէր քաղաքին աւագ եկեղեցին եւ անշուշտ նաեւ դպրատունը, ուր ինքը կ'ուսանէր: Թուիսթի Ողբին մէջ կը հրաւիրէ ընթերցողները (Հայաստանում, էջ 313).

Երթանք ի թաղ Պաղարձու թին,
որ է աւագ եկեղեցին.
Եւ է անուն Ս. Սարգիսին,
արագահաս զօրականին
Հատ քրիստոնեայք կայր յայն թաղին,
ամէնքն ճոխ տանուտէրնի,
կարդացողներ հասկըցողնի,
առատաձեռն խօճանի:

Ուսուցիչն եղած է Պետրոս վարդապետ. ունինք գրուածք մը՝ կ'երեւայ 1590էն, որուն խորագիրն է՝ «Թուղթ գովասանութեան ի Ստեփանոս թուիսթեցոյ առ ուսուցիչն իւր Պետրոս արքեպիսկոպոս» (տես վարը): Յակոբ Զէյթունցի հաւանօրէն իւր աշակերտաց թուին մէջ ունեցած չէ զինքը:

1677 (ՌԻԶ) թուին կ'ամուսնանայ Ստեփանոս Յուստիանէի հետ (Յիշատ., Թ. 2 ա. շ.), ուսկից կ'ունենայ Եսայի¹ եւ Հռիփսիմէ անուն զաւակներ: Ստեփանոս որ եկեղեցական վիճակի հետամուտ էր՝ քիչ ետքը՝ 1580 (ՌԻԹ) թուին կը ձեռնադրուի երէց (Յիշատ., Թ. 2 ա.): հաւանօրէն վերոյիշեալ Պետրոս արքեպիսկոպոսէն (կարկառեցին):

1589 (ՌԻԼ) թուին ուխտագնացութեամբ այցելած է Երուսաղէմ, ուր եւ «մշտեսի» եղած է ընտանեօք (Յիշատ., Թ. 2 ա.):

1602ին՝ թուիսթի պաշարման ժամանակ հոն կը գտնուէր Ստեփանոս եւ կրած է Սեւ-

եազըճիներու անագորունութիւնն սեպհական կաշույն վրայ: Իւր գլխէն անցածներու մանրամասն նկարագրութիւնն տուած է այն Հարակնոցին վերջը, զոր իւր եղբայրն՝ Տէր Յակոբ սկսած էր գրել եւ վաղահաս մահն ընդհատելով՝ շարունակած էր Ստեփանոս եւ աւարտած: Այն աղետարն տողերէն յառաջ կը բերեմ հոս միայն հետեւեալ պարբերութիւնը.

«... Եւ զիս զանարժան զՍտեփանոս էրէցս բոնեցին է հոգի եւ չորեցուցին եւ հաննալ զչալախ թուրն կամէին քեշտել զչիւնքս. եւ մի ոմն ի նոցանէ ասէ. Եկայք թուֆանքով նշան դնենք. եւ այլքն սկսան չալախ թրի յետեւով ծեծել թէ մեզ մանչ եւ ըզզկ ցրցուր. եւ յետոյ տարեալ ի դուռն մի եւ կապեցին զձեռն ի յետեւս եւ կախեցին այնպէս որ թեւերս շիտկեցաւ եւ առեալ Բ հոգի հաստ բրօք այնչափ հարին որ ձայնս հատաւ եւ չուանն կտրեցաւ. եւ անկայ ի բարձրութենէն ի վայր եւ խելքս անցեր էր. եւ նորա թողեալ գնացեր են թէ քաշիչն մեռաւ. եւ կատարեցաւ բանն դաւթի մարգարէին թէ քահանայք նոցա անկան ի սուր: Եւ այլ զինչ ասացից զի ոչ թվին չարչարանք եւ տանջանք ժամանակիս¹»

Այսպիսի օրհասական արհաւիրքէն աղատելով փախած է Ստեփանոս (հաւանօրէն ընտանեօք) սարսափի քաղաքէն իւր ապաստանարանն փնտռելով Կ. Պոլիս: 1603 (ՌԻԲ) թուին կը գտնուէր նա Կ. Պոլիս «ի դուռն Ս. Նիկողայոսի», ուր անդորրութեան մէջ կը շարունակէ եւ կ'աւարտէ իւր եղբօր՝ Տէր Յակոբի կիսատ ձգած Հարակնոցը (Յիշատ., տես Յոյս, անդ):

Մեծ ապաւորութիւն ձգած է իր վրայ Սուլթաններու քաղաքը իւր վայելչութեամբն եւ ճոխութեամբը. վերոյիշեալ Յիշատակարանին մէջ գրուած է տողերս. «Եւ էր Ստամպոլ քաղաք իբրեւ զերկինս. եւ կամ զժամանակս կոստանդիանոսի եւ թարգմանացն: Բայց կ'երեւայ թէ Կ. Պոլիս իւր բոլոր հրապոյրովն հանդերձ չէ կրցած երկար գոհացնել զինքը. 1604/5ին կը գտնենք զինքը Ղըիմ (կաֆա, Թէոդոսիա): Թուիսթի նուիրած Ողբին մէջ յիշելէն ետքը՝ թէ շատերն դիմեցին օտարութեան՝ կ'աւելցնէ (Հայաստանում, էջ 315).

Որպէս եւ ես իսկ Ստեփանոս
տահեալ անկայ ի մէջ կաֆայի,
Տրնանկ, պանդուխտ, նըշտահ զարիպ,
կամ իբրեւ զնա ի մէջ ծովի:

¹ Եսայի կ'ամուսնանայ Խառնելիի հետ եւ կը հետեւի եկեղեցական կոչման. 1621ին կ'անուանուի սա «մշտեսի» տէր Եսայի (Յիշատ., Թ. 2 շ.):

¹ Յոյս, 1870, էջ 126-127:

Կաֆայի մէջ իւր բնակութիւնն գտած է Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին, ուր եւ յօրինած է այլ եւ այլ ոտանաւոր գրութիւններ. տեղ մը կը գրէ (Հայապատում, էջ 316).

Զորքս ասացի Թոխաթ քաղաքի,
Ի Կաֆայու եկեղեցի,
Առ ոտս սուրբ Լուսաւորչի:

Նոյնպէս կ'արտայայտուի «Գովասանութիւն Կաֆայու քահանայից վերայ» տաղին մէջ (Աղգագր. Հանդ. Թ. էջ 72).

Տէր Ստեփանոսը Թոխաթցի,
Եկի Հանդեայ ձեր քաղաքի,
Առ ոտս սուրբ Լուսաւորչի,
Ծովահայեաց սուրբ տաճարի:

Այլուր կ'անուանէ ինքզինքը «սպասաւոր սուրբ Լուսաւորչին եւ Անտոն սուրբ Ճգնաւորին»: Հոս կը պատահինք իրեն արդէն 1606ին, երբ կ'ընդօրինակէ Տաղարան մը (այժմ Վենետիկ, Միխիթարեանց քով. հմտ. ԲՁՄ. 1907, էջ 401):

Բացի այս Տաղարանէն, որ «իբր 600 էջ» է՝ հաւաքածոյ այլ եւ այլ տաղերու, Հ. Պոտուրեանի ծանօթ է Ստեփանոսի գրէն ուրիշ տաղերու «Ճոխ հաւաքածոյ» մ'ալ (ԲՁՄ. անդ), անյայտ թուականէ. ասոնք ըլլալու են վենետիկի Միխիթ. Մատենադարանի Թ. 1330 Տաղարանն, որուն 484—675 էջերը գրուած են «1604ին ի Կաֆայ (Պոտուրեան) Առաքել Սիւնեցի, էջ ԺԸ» եւ Թ. 1683, գրուած նոյնպէս ի Կաֆայ, թուականը անյայտ (անդ, էջ ԻԵ):

1608ին (ՌԾԷ) օրինակած է հոս նաեւ Սերաստիոյ Ս. Նշանի վանուց Թ. 82 ձեռագրին մէկ մասը (Գուշակեան՝ անդ):

1614ին կը հանդիպինք իրեն Ղըրիմի Ս. Խաչի վանքը, ուր յօրինած է իւր «Գանգատն ի ձեռաց լուոց»:

Թուին հաղար եւ վաթսունի
Եւ երեք թիւ այլ աւելի,
Եկի սուրբ Խաչն ի Ղըրիմի
Եւ դառապել բաներս ասի:

Կ'երեւայ թէ հոս ուսուցչութեամբ կը պարապէր Ստեփանոս, վասն զի նոյն տաղի մէջ կ'ըլլայ ակնարկութիւն «աշակերտներու» վրայ, որոնք իր խնամոց տակն են.

Ճանճեր բազում է յայտ տեղիս,
ու կու կենան ի յայտ պատերսս,
Կ'անհանգրստեն զաշակերտներս
Եւ կու նեղեն զգրագիրներս:

Իւր աշակերտներէն կը յիշուի յանուանէ մին միայն՝ Գովսէփ սարկաւազ (Յիշատ, Թ. 2 Է.):

Բացի ուսուցչական գործունէութենէ՝ Ստեփանոս պարապած է նաեւ գրչութեան արուեստի: Տեսանք վերը իւր գրէն Շարակնոց մը, երկու Տաղարան. «Գովասանութիւն Կաֆայի քահանայից վրայ» տաղին մէջ կ'ակնարկէ թէ օրինակած է նաեւ Յայսմաւուրք մը. խօսքն ուղղելով Պարխուտար Սերաստացւոյ՝ կ'ըսէ (Աղգագր. Հանդ. Թ. էջ 72).

Զձեր Այսմաւուրքն ետաք ընձի,
որ զօրինակսն գրեցի:

1608—1621 շրջանին ալ կ'օրինակէ Պատարագի Մեկնութիւն մը: Անշուշտ ունեցած է ուրիշ ընդօրինակութիւններ ալ, որոնք չեն հասած իմ ծանօթութեանս:

Թէ երբ եւ ուր վախճանած է՝ չենք գիտեր: Այսչափ ծանօթ է միայն, որ նա 1621 (ՌՀ) թուին, Յունիս 25ին կը գտնուէր Թոխաթ, ուր կը շարունակէր Պատարագի Մեկնութեան ընդօրինակութիւնը (Յիշատ, Թ. 2 Է.): Այս պարագայէն կրնանք թերեւս հետեւեցնել, թէ նա 63 ամեայ հասակին պանդխտութեան 20-րդ տարին թօթափեց զարիպութեան ցուպն եւ վերադարձաւ Թոխաթ, հոն հայրենեաց թարմ օդով եւ զով ջրով կազդուելու իր ծերութեան օրերը, եւ այլ եւս չհեռացաւ անկէ: Բախտաւոր պիտի համարուի ինքը այս տեսակէտով, որ այս ցանկալի օրուան հասաւ, որուն այնչափ կարօտալից կը փափաքէին հասնիլ իւր միւս հայրենակիցներն՝ Մինաս, Ղազար եւ Յակոբ Թոխաթեցիներն եւ չհասան եւ կնքեցին իրենց մահկանացուն օտարութեան մէջ: Ստեփանոս այնուհետեւ հաւանօրէն երկար չապրեցաւ եւ հազիւ թէ շոշափեց 30 ական թուականը:

Նկարագիր: Երջանիկ շրջանի մը մէջ ծնած՝ տեսաւ դառնութեան օրեր. բախտը իւր դժպէսի խաղերն հենդնօրէն խաղաց անոր հետ: Բայց նա տէր լայն սրտի՝ ծիծաղեցաւ բախտին փոփոխականութեան վրայ: Կենաց մէկ երրորդը ապրեցաւ օտարութեան մէջ, անձնատուր իւր կոյնան գործերուն. հովուեց ժողովուրդը, վարդապետեց, պարապեցաւ գրչութեան արուեստի, ունեցաւ աշակերտութիւն: Զուարթ, կրակոտ բնութեամբ օժտուած՝ սիրեց զգգային երգերն (ինչպէս ընդօրինակած տաղարաններէն յայտնի է) եւ ինքնին երգեց: Թէպէտ իւր սեպհական արտագրութեանց ամբողջականութիւնն կ'անգիտանամ, բայց մատչելի հատուածներն բաւ ա-

կան են համոզելու համար, թէ Ստեփանոսի չէր պահսեր բանաստեղծելու աւելն: Ինձի ծանօթ բոլոր տաղերը գրուած են օտարութեան մէջ 1603 էն վերջը. ասոնց մէջ անշուշտ ամէնէն քնքուշն էր իւր վաղամեռիկ «քաղցրիկ եւ անոշ» եղբօր վրայ գրած ողբն, որ ինձի անմատչելի է: Ասոր համանման ըլլալու են այն Սիւր-Թարական խօսքերն, զոր գրած է «ի տէր պապան վան տարածած դստերն իւրոյ մահուան», իր ամէնէն ընդարձակ գրութիւնն է «Ողբն ի վերայ Եւգովիա մեծ քաղաքին», ուր պատմական դիպաց զգայուն նկարագրութիւն մը կը պարզուի մեր առջեւ, կապուած դառն յիշատակներու հետ, որոնք անբաժին ընկերն եղած են իր կենաց: Իբրեւ ականատես եւ ականջաւոր կ'ողբայ հոս Ստեփանոս 1600—1603 ջրջանի Սեւ Եազըճիներու աւերածութիւնները եւ անգթութիւնները, որոնց նշաւակ եղան Եւգովիայի եւ առ հասարակ փոքր Ասիոյ քրիստոնեայ բնակչութիւնը: Բոլորովին ուրիշ խառնուածքի արտադրութիւններ են իւր միւս գրուածքները, որոնք աւելի զաւելտի նկարագիր ունին եւ ծնունդ են իւր զուարթ ժամերուն. Գանգատն ի ձեռաց լուոց կը ցոլացնէ անոր զուարճախօս բնաւորութիւնն. այս տիպէն է նաեւ Գովասանութիւնն Կաֆայի քահանայից վերայ, ուր Ստեփանոս ի վեր կը հանէ եւ կը հենգնէ ժամանակակից եկեղեցականաց ինքնատիպ բարբերը՝ զաւելտաբան լեզուով. ծիծաղելի եւ ծիծաղցնելի է միշտ իւր նպատակը, ոչ երբեք վերաւորել: Թէ այս գրուածքն եւ թէ Ողբն կարեւոր վաւերագիրներ են Կաֆա քաղաքի եւ ժամանակակից պատմութեան համար:

Յիշատակարաններ Թոխաթեցւոյ Կենսագրութեան վերաբերեալ:

1. «Գրեցաւ ազնիւ եւ պատուական եւ ընտիր տաղերս ի յաստուածաշէն քաղաքն ի Կաֆա, ի դառն ժամանակիս որ զօթաեախան ճալալիքն երեցին եւ աւերեցին, եւ Ղզլորաշէն Սաֆարն ի դիհաց մի. անտի եկայք փախըստական. միթէ ի հոս հանգչինք. նա վան մեր բազում մեղացն ի հոս մեծ սով եղեւ որ բնամարդ տեսեալ չէր, զի մէկ կապիճ ցորեանն Գ կարմիր ելաւ. եւ Ա կարմիրն Գճ եւ Ծ ըստակ: Դր Տէր Աստուած զբարին եւ զողորմութիւնն տայ ամենայն աշխարհի, մանաւանդ Կաֆա քաղաքին, բարեխօսութեամբ սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց ամէն:

Աւարտեցաւ սա թվին ՌԾԵ (1606) յունվարի Ա ձեռամբ անարժան եւ անպիտան

Ստեփանոս Թոխաթեցի իրիցուն ի դրունս սուրբ Լուսաւորչին: Որք բան ինչ օգտիք՝ յիշեցէք եւ ասէք «Հայր մեր որ յերկինս» (Յիշատակարան վենետ. Թ. 1330 Տաղարանին. հրտ. ԲԶՄ. 1907, էջ 401):

2. «Տէր Ստեփանոսն ծնօ թվին ՌԾ. Օգոստոսի ԺԵ. թվին ՌԻԶ կարգեցին. թվին ՌԻԹ Էրէց եղօ. ՌԼԸ յերուսաղէմ գնաց (էջ 389):

Ք. Գրեցաւ պատճէն տումարացս Հայոց եւ Հռովմայեցւոց եւ այլ խրատներս եւ միաբանութիւնս ի լաւ եւ յընտեր աւրինակէ որ ի յԱմթի ի վարդապետաց եւ վարպետաց ընտրեալ. զոր ես Թոխաթեցի Ստեփանոս Էրէցս օրինակեցի ի Կաֆան, թվին ՌԾԵ. որք բան ինչ օգտիք ի սմանէ յիշեցէք զնօտրող սորայ եւ ասասցիք Հայր մեր... (էջ 486):

Է. Գրեցաւ թվին ՌԿԵ. Սեպտ. Ի (էջ 530):

Դ. Ով Հանդիպողք զհոյս եւ զփոշիս ոտից ձերոց զՍտեփանոս Էրէցս Թոխաթեցի յիշեցէք Աստուած ողորմեայիւ եւ Հայր մեր որ յերկինս ասէք... (էջ 555):

Ե Ողորմի Բրիստոս Աստուած ստացողի եւ գրողի Ս. Ճառիս Յովսէփի մեղսաներկ սարկաւագի... մանաւանդ վարպետին իմոյ Ստեփանոս իրիցուն եւ իւրայնոցն. ամէն (էջ 587):

Ղ. Գրեցաւ Սեկնիչս Ս. Պատարագին թվականին Հայոց ՌՀ, Յունիս ամսոյ ԻԵ ձեռամբ ումեմն անարժան եւ անյիշելի լոկ եւ սոսկ Ստեփանոս չերիցու, ի քաղաքս Թոխաթ, որ է միջոց Սեբաստիոյ, ուր Ս. Քառասունքն կատարեցան, եւ կոմանոյ, ուր Ոսկիբերան ապաշխարութեան վարդապետն Յովհաննէս յետ աքսորանացն աստ եկեալ վախճանեցաւ. եւ այլ բազմահաւաք սրբոցն, ի թաղս Ս. Քառասունք, որք կարդայք կամ օրինակէք, կամ ի վեր անդ ասէք, յիշեցէք զհոյս եւ զփոշիս եւ զբարի ծնողս իմ զմղտեսի Սարգիսն եւ զմղտեսի Ճանկաշան եւ զտէր Յակոբ վաղամեռիկ սիրեցեալ եղբայրս եւ զքորքս զՅուստեանէն եւ զԷմինն եւ զկենակիցն իմ զմղտեսի Ուստեանէն եւ զորդեակն իմ զտէր մղտեսի Եսային եւ զիւր ցաւակիցն զՆասմելիքն եւ զբոլոսոր իմ զՀովսիսիմէ եւ զայնոսիկ որք աշխատանք եւ զերախտիք ունին ի վերայ մեր. Աստուած ողորմի եւ Հայր մեր որ յերկինս ասէք եւ ձեզ եւ մեզ եղիցի (էջ 154): Հմմտ. Թորոգում՝ Եպիսկոպոս Գուշակեան Յուզակ հայերէն Զեռագրաց Ս. Մշանի վանուց ի Սեբաստիա, Թ. 82 (անտիպ):

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

1. Ողբ եւ ոտանաւոր տաղ ի վերայ Եւդոկիա մեծ քաղաքին որ այժմ Թոխաթ ասի, զոր անօրէն եւ անհաւատ Տէլու Հասան Դարայ Եագրճին ղալի եւ ճէլալի յայտնեցաւ, եւ գերկիրս Հայոց եւ Հոռոմոց յՈւրմայոյ մինչ ի յՈսկուտարն՝ ծովեզերօք եւ ըլլորօքն հանդերձ էրեց եւ աւերեց, Թալանեց եւ գերեց. զքաղաքն սպանեց եւ զշատս փախոյց. զոր ես Ստեփանոս Թոխաթցի երէցս՝ զորն աչօք տեսի եւ զորն ակրնջօք լուայ, եւ զսակաւ քանս ասացի անյարմար գոլով:

Վեց հազար 'ւ ութ հարիւր Թըւին
եւ երկու Թիւ աւելորդին
Յետ ելանելոյ հօր մեր նախնին
ի դրբախէն մինչ յայս վայրին.
Ի ծննդենէն Տեառն Յիսուսի
հազար եւ վեց հարիւր ամի,
2-րդ Թիւ այլ հետն յարաբարդի
մինչեւ յայս օրըս համարի:
Եւ մեր Թըւին Հայոց ազգի
հազար 'ւ յիսուն մէկ աւելի (= 1602 Մայիս 29)
Մայիս ամսոյ քրտան 'ւ իննի
օրըն շաբաթ չորրորդ ժամի
եկաւ Եագի եւ ճէլալի,
Տէլու Հասան Սեւ Եագրճի ...

Վերջ՝

Տաղիս երգող Ստեփանոսի,
եղբօրն իմոյ Տէր Յակոբի
Հօրըս Սարգսի, մօրս Ճանփաշի,
Հայր մեր յերկինս սուրբ եղիցի:

2-րդ. Մեր Մատենադարանի 797, ԹՂ.
183 ա (= 2. Կ. 268 ա):

Հրտ. Հայաստանում Գ. § 393, էջ
307—316 եւ § 381, էջ 252—253 (տաղ ի
կաֆայ, որ այս տաղիս վերջին մասն է. հմմտ.
անդ. էջ 315—316):

Հ. Ալիշան՝ ԲԶՄ. 1865, էջ 187 ծն.
(= Յուշեկէ Բ. 341) տաղիս գրութեան ժա-
մանակն կը նշանակէ 1596. որ բնականաբար
անձիշդ է: Հեղինակն որոշ Թուական չէ նշա-
նակած. բայց ժամանակակից սուլթան Տաշկադ
զԱՏէա ցոյց տալէն (1603—1617) կրնայ
հետեւեցուիլ թէ գրած ըլլայ այս ընդ մէջ
1604—1617 տարիներու:

1-ր. Տաղ ի Կաֆայ: Այս խորագրով
առանձին հրատարակուած է Հայաստանում,
Գ. էջ 252—253, վերջիշեալ Ողբին (§ 1)
վերջին մասը, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ.

Կաֆայ քաղաք նրման դրախտի,
'ւ երուսաղէմ սուրբ քաղաքի...

2. Ողբ ի վերայ վաղամտիկ եղբօր
իւրոյ Յակոբ քահանայի Եւդոկեացոյ.
գրեալ յամիս 1604.

Ի Թվականիս հազար 'ւ յիսնի...

Ծանօթ է ինձի միայն Նորայրի ցուցակէն,
Իւր Յակոբ եղբօր վրայ ընդարձակ գրած է
Ստեփանոս վերոյիշեալ Շարակնոցի Յիշատա-
կարանին մէջ ղնելով նաեւ անոր բերանն Յիշա-
տակարանին սկիզբը՝ այսպէս.

“Գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի
Շարակոնք ձեռամբ Յակոբ երիցու ի քաղաքն
Թոխաթ ի Թաղն Պաղարձուխ...”, ապա կը
յաւելու՝ “Եւ այս Յակոբ երէցս յայսմ ամի
վախճանեցաւ որ էր Թըվին Հայոց ՌԾ եւ Շա-
րակնոցս գրեալ էր մինչեւ ի Հոփսիմեանց
հարցն: Վայ ինձ հազար բերան Ստեփանոս եղ-
բօրդ քո՝ քաղցրիկ եւ անուշ եղբայր եւ աշա-
կերտ իմ եւ ամենայն շնորհիւ ի լի եւ անթերի
տէր Յակոբ քաջ եւ իմաստուն քահանայ: Եւ
ես Ստեփանոս երէցս Թոխաթցի, եղբայր
Յակոբ սուրբ եւ ընտրեալ քահանայի, առեալ
զմնացեալ պակասն գրեցի եւ թմնեցի... յի-
շեջիք... եւ մանաւանդ զվաղամտիկ եղբայրն
իմ զտէր Յակոբ շնորհաց քահանայն... (Յոյս.
1870, էջ 126—127): Յիշատակարանս գրած
է Ստեփանոս Կ. Պոլիս ՌԾԲ (1603) Թուին
ուստի տաղս ալ նոյն տպաւորութեան տակ եր-
գած ըլլալու է նոյնպէս Կ. Պոլիս՝ յաջորդ տարին:

3. Գովասանք Կաֆայու Զահանայից
վերայ:

Տէր Խաչատուր եպիսկոպոսն
որպէս Անտոն Թեբայիթի,
Պահող հրակող ճրգնաւորի,
սուրբ ծերունի մաքուր հոգի: ...

Վերջ՝

Եւ մեղաւորս եւ եղկելի,
լոկ Ստեփանոս Թոխաթցի,
Հպարտ եւ լիբր եւ փառասէր,
այլ ամենայն այգով ի լի:

Հրտ. Ե. Շահադիզեան՝ Ազգագր. Հան-
դէս. Թ. (1902), էջ 71—72:

4. Գանգատ ի ձեռաց լուոց եւ ճան-
ճից ասացեալ ի Ստեփանոս Թոխաթեցոյ
(1614):

Երբ որ ամառն մօտեցաւ
լուերն ամէն նոր ցրկնեցաւ.

Խրքերն ամէն լուով լեցուաւ,
'ւ եկեղեցիներն ճապըղեցաւ...

Վերջ՝

Թուին հաղար եւ վաթսուին
եւ երեք թիւ այլ աւելի (= 1614)
եկի սուրբ Խաչն ի Ղըրիմի
եւ զառասպել բաներս ասի.
Դուք կարգացողք լըսողք բանի,
ուրախ կենայք ի սեղանի,
Տէր Ստեփանոս ձեր ծառայի
Հայր մեր երկինք սուրբ եղեցի:

2եռ. Մեր Մատենադարանի Թ. 160,
Թշ. 206բ. Ուրիշ մը՝ անթիւ: — Տաղարան
1682 թուէ սեպհականութիւն Կ. Կոստանեան-
ցի. վերնագիրն հոս՝ Տաղ ի վերայ լվերուն եւ
ճանճերուն ի Թոխաթցի Տէր Ստեփանոսի ասա-
ցեալ (Նոր Ժող. Գ. էջ 2):

Այս տաղը կ'երեւայ թէ այլ եւ այլ
խմբագրութեամբ լոյս տեսած է. Կոստանեանց՝
Նոր Ժող. Գ. Ղ. արդէն միտ դրած է որ այս
տաղին եւ իւր հրատարակած «ի վերայ ճանճի»
տաղին մէջ «տներ եւ տողեր կան, որ նման են
մեր հրատարակութեանը, թէեւ ամբողջութեան
մէջ բաւական տարբերութիւն կայ»: Ինչի ծա-
նօթ է երրորդ խմբագրութիւն մ'ալ մեր Թ.
343 էն: Թէեւ Բ. եւ Գ. խմբագրութիւնք անա-
նուն են, բայց չեմ տարակուսիր թէ անոնք
ալ Թոխաթցույ ձեռքէն ելած են. եւ կը
թուեմ հոս.

4ա. Տաղ ի վերայ նանճի:

Յորժամ մրտանք Թամուղ ամիս
ճանճըն շատցաւ ի գրելինիս.
Երբ զհոտն առին զթէնէքիս՝
նա թափեցան վերանիս...

2եռ. Տաղարան 1695 թուէն՝ Կոստա-
նեանցի.

Հրտ. Կոստ.՝ Նոր Ժողովածու. Ա. էջ
62—64:

4բ. Դանգատ լուոց եւ նանճից.

Երբ օգոստոս ամիս մըտար,
ի լուանուն խիտ նեղացար

2եռ. մեր Մատենադարանի Թ. 343.
Թշ. 95ա. եւ 248բ:

5. Թուղթ գովասանութեան ի Ստե-
փանոս Թոխաթցի երիցուէ առ ուսուցիչն
իւր Պետրոս արքեպիսկոպոս: Խորագիրն
բառական յառաջ չէ բերուած ցուցակագրողէն.
սկզբնաւորութիւնն է. «Ի շնչին եւ ի նուաստէ,

ի մեղսամած եւ ի յեղեռնագործէ...»¹: Կից
ունի տաղ մը որ կը սկսի՝

Տեառն փրկչին մերոյ Յիսուսի
միշտ աւրհնութիւն անլուելի...

տուներու սկզբնագիր տառերն կը կապեն «Տէր
Ստեփաննոս» եւ գրուած է 1590 թուին:

2եռ. Finck, Verzeichnis der armeni-
schen Handschriften der königlichen Uni-
versitätsbibliothek zu Tübingen (Tübingen
1907), Ma. XIII. 102, Թշ. 90ա—92ա
(էջ 165):

6. Բանք եւ միսթարանք Ստեփանոս
Թոխաթցի երիցուէս ի տէր պապան վասն
տարածում՝ դստերն իւրոյ մահուան. «Ի
նուաստ եւ անարժան ծառայէս Աստուծոյ եւ
սպասաւորէ սուրբ Լուսաւորչին եւ Անտոնի սուրբ
ճգնաւորին... (ի կաֆա) Լսեցէք թէ զինչ ասէ
գիրն...»:

2եռ.՝ Թորգոմ եպ. Գուշակեան՝ Յուլ. 22.
Ս. Նշանու վանուց Սեբաստիոյ [ան-
տիպ]. Թ. 82 (Մեկն. Պատարագի եւն, 1621էն),
էջ 489—511 (հեղ. գրչէն):

7. Պատմական Յիշատակարան Շա-
րկնոցին գրելոյ յամի 1603, ուր կը պատմէ
Գարա Եաղըճիներու ասպատակութիւնք ի Փոքր
Ասիա եւ առումն Թոխաթի (1602, Մայ. 29).
Հրտ. «Յոյս» ամսագիր (Արմաշ), Գ.
(1870), էջ 126—127:

2եմ կրնար ստուգութեամբ ըսել, թէ
այս Ստեփանոսի գրչէն է նաեւ հետեւեալը.

8. Հարող յաւուր տօնի Ս. Ստե-
փանոսի նախապիպային հաւաքեալ ի մի ի
Ստեփանոս լիաշնորհ վարդապետէ Եւդո-
կեացոյ. «Ձի համանուամբ ճոխացաւ Ս. Ստե-
փանոս...»:

2եռ.՝ Finck, անդ. Ma. XIII, 103,
18բ—23բ (էջ 177):

Հ. Ն. ԱՅՈՍԵԱՆ

1 Նոյն սկզբնաւորութեամբ գրուած ուրիշ թուղթ
մ'ալ կը յիշուի նոյն 2եռագրին մէջ, վերջաւորութիւնն
առաջադիւեալ (Թշ. 84բ—89բ), որուն խորագիրն ըստ ցու-
ցակագրին է՝ Թուղթ Սուրբապօլէ գործն ար-
քեպիսկոպոս Եւդոկեացիէն. Եւդոկէն է. «Ի շնչին եւ ի նուաս-
տէն ի մեղսամած եւ յեղեռնագործէ ի հոգոյ հաւասարոյ
եւ ի կրկնամեռ անձէ...»: